

В. Старков
(Київ)

До питання про ігровий елемент української традиційної обрядовості (Внесок Зенона Кузелі у дослідження "ігор та забав при мерці")

Ігровий елемент притаманний усім сферам життєдіяльності людини і, звичайно ж, присутній в українській традиційній обрядовості, яка є надзвичайно багатою, і певною мірою її складові досліджені. Ця сфера є багата база для всебічного вивчення української традиційної обрядовості досить широка. Це дозволяє перед численні опубліковані а також архівні матеріали та спеціальна література¹. Не обходяться на загальній структурі ігрової культури², що саме по собі є непротим питанням (див., наприклад, зміст "Homo Ludens" Й.Гейзінґи)³, зазначимо, що ігровий елемент традиційної обрядовості безумовно є одним з основних її чинників. З інших чинників ігрової культури відзначимо традиційні народні ігри різних статево-вікових груп, з якими ігрові елементи обрядовості тісно пов'язані. Яскравим прикладом цього можуть слугувати приклади з історії української етнографії, коли дослідники в контексті народного календаря фіксували народні ігри, пов'язані з календарною обрядовістю (весняні ігри у П.Кубинського, Б.Грінченка та ін.⁴).

Іншою важливою ознакою прийнятий поділ обрядовості на сімейну (родильна, весільна, поховальна) та громадську (обряди, пов'язані з сільською громадою і звичаєвим правом, колективною волею громади, громадським дозвіллям та етикетом, а також з календарними святами тощо)⁵ обрядовості і структурний поділ ігрового елементу української традиційної обрядовості. Якщо розглянути зафіксовані сімейні обряди, то ігрові дії супроводжують людину від народження. Традиційна українська обрядовість відтворює надзвичайно широку палітру ігрових елементів, які існували в межах української весільної ритуалістики: різноманітні драматизовані гуртові змагання на багатьох етапах весілля (наприклад, змагання коровайниць), в т.ч. силові (вправи з діжею та ін.) тощо. На завершенні життєвого шляху в традиційній українській культурі людину супроводжували ігри та забави, що супроводжувалися поховальним обрядом (за влучними висловами Володимира Гнатюка – *"забави при мерці"* або Зенона Кузелі – *"забави й ігри при мерці"*), які, як і інші ігрові елементи сімейних обрядів, мають давню традицію.

Не менш яскраве ігрове розмаїття чекає на нас, якщо розглядати громадську обрядовість, бо в цій праці ми на цьому спеціально не зупиняємось. Якщо народження, весілля, смерть становлять основні віхи життя людини, і ігрові дії, пов'язані з ними, хронологічно складають певні "ігрові острівці", то ігрові елементи громадського побуту заповнюють часовий простір між цими острівцями, створюючи безперервний ігровий континуум людського життя, який ще більш ущільнюється середніми іграми, в яких бере участь людина починаючи з дитинства і, часом, до похилого віку. В цій праці ми розглянемо внесок Зенона Кузелі (1882-1952 рр.), визначного українського етнографа, бібліографа, громадського діяча, професора Українського Вільного Університету у Празі з 1924 р., дійсного члена НТШ з 1909 р. і його голови з 1949 р., в дослідження одного із складових елементів традиційного поховального обряду українців, – *"ігор та забав при мерці"*.

У збірнику "На пошану Зенона Кузелі" (1962 р.) Філарет Колесса, визначний український етнограф, фольклорист та етнограф, оглядаючи його праці з етнографії та етнології, вирізняє два напрямки досліджень: мандрівних тем усної словесності та старовинних обрядів і звичаїв і пов'язаних із ними вірувань українського народу⁶. До останнього належать, поряд з іншими, впорядкування матеріалів "Повчальної" Київщини, зібраних о[тцем] М[арком] Г[рушевським] "Дитина в звичаях і віруваннях українського народу" (1906-1907 рр.)⁷, "Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі" (1911 р.)⁸ та "Посіжині і забави при мерці в українських похоронних обрядах" (1914 р.)⁹.

На початку праці "Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі. Огляд студій з етнографії", яка відкриває збірник "Похоронні звичаї й обряди", упорядкований Володимиром Гнатюком, Зенон Кузеля висловлює думку про причини, чому ці звичаї довго не привертати пильної уваги дослідників, а також про періодизацію цих досліджень. Що стосується ігор та забав при мерці, то виходячи з бібліографії цього звичаю, переважно німецькомовної, яку навів автор, цей звичай довго мусив бути загальнопоширеним принаймні на значній частині Центральної і Східної Європи, що на початку ХХ ст. "...заховався ще до нині в повній чистоті лише в карпатських і прикарпатських

сторонах та спорадично на Поділю і не був нотований багатьма нашими етнографами тільки через мале знання народного життя і поверхове трактування дослідів"¹². На думку З.Кузеля перша згадка про "ігри при мерці" в українській етнографічній літературі під назвою "лубок" зустрічається в А.Шишацького-Ілліча (1852 р.)¹³. Згодом він уточнює свою думку у спеціальній праці, присвяченій саме іграм і забавам при мерці, "Посіжине і забави при мерці в українськiм похороннiм обрядi". "Найдавнiшу згадку про забави при мерці стрiчаємо в половинi ХІХ стол. в статi В.К[овальського] "О руско-народныхъ привычахъ" (1857 р.)¹⁴. Далi у З.Кузели хронологiчно зазначаються працi К.Шейковського (1860 р.), Ан.Крालицького (1865 р.), С.Вiтвицького (1873 р.). К.Шейковський повiдомляє про iснування забав при мерці на "росiйськiм Подiлю" i описує "бите лубка"¹⁵. Ан.Кралицький подав першу звiстку з Угорської Русi про забави при мерці, коли "по пiвночi бере свi молодiж за игри, такъ званнi "лопатки" и "дiда"¹⁶. Наступну згадку про забави при мерці З.Кузеля пов'язує з Софроном Вiтвицьким, який у своїй польськомовнiй працi "О Нисциахъ" (Львiв, 1873 р.) згадує лише побiжно, що "молодiж при мерці бавить ся "ригнiсiонка", що називають "грушкою"¹⁷, причому зазначає, "що у нього, як i у иншихъ священникiв, що описували похороннiй обряд, представлений добре зверхнiй бiк обряду, який автор (С.Вiтвицький – В.С.), як духовна особа мусiв бачити, але мало изгядненi тi "тайнi" части i прикмети похорону, якi скривали ся i до нинi скривають ся передъ священником. Через те не довидуємо ся від автора багато про загально розпросторенi на цiлий гуцульськiй територiї забави при мерці, про якi великий матерiал маємо в статях Кайндля, Козарищука, Гнатюка, Шухевича i Пачовського"¹⁸.

В фундаментальнiй працi П.Чубинського (Т. 4, 1877 р.), слiдом за К.Шейковським, засвiдчено iснування iгор при мерці на Подiллі, де до дому покiйника приходили не лише жiнки, але й парубки, якi "заводять [...] игри: бють лубка. Та забава вiдбувається тiльки при похоронах. Грають також Панфiлiя i Маланку"¹⁹. З.Кузеля зазначає далi, що "такий совiсний збирач як [Оскар] Кольберг не мiг не звернути увагу на "лубок", збираючи матерiал про Покуття, i описав справдi сей звичай в i томi своєї збiрки "Рокисе"²⁰.

Зенон Кузеля звернув особливу увагу на игри й забави при мерці в Подiльськiй губернiї, оскiльки далi на схiд, на "Великiй" Украiнi вони були зафиксованi лише Хр. Ящуржинським в селi Пiдвисоцьке на Киiвщинi²¹. Крім К. Шейковського та П.Чубинського на Подiллі цим iгровим дiйствам придiлили значну увагу священники, маючи на метi викоринити цей "дикий" звичай. Але в їхнiх полемiчних публiкацiях, якi словами З.Кузели, "дуже вiрно схоплено з життя живий образок сходин при мерці i забави в "лубок"²². Це передусiм публiкацiї Е. Сiцинського (1885 р.)²³, П. Ланевського (1891 р.)²⁴, К.С-ча (1898 р.)²⁵. Останнiй, наприклад, виступив iз всiлякими способами про усунення з ужитку iгор та забав при мерці, виходячи з розпорядження Подiльськiй духовноi консисторiї від 6 березня 1898 р., але подає також опис "лубка" та цiкавi звiстки про його територiальне поширення. Намагання дати наукове пояснення забавам при мерці, використовуючи порiвняльний матерiал, є в працi священника Вiталiя Щероцького (1908 р.)²⁶.

За З.Кузелею, перша праця з докладним описом забав при мерці з'явилася 1889 р. "з пiд пера В.М.К[озарищука] в часописи "Наука" у Вiднi"²⁷. Автор присвятив окремий роздiл поховальним обрядам гуцулiв Буковини i коротко згадав забави при мерці, званi "грушкою"²⁸ i описав їх докладно у роздiлi "Игрушки" (описано 22 гри)²⁹. Р.Кайндль, згадавши 1889 р. про "лубок" досить загально³⁰, в однiй з наступних праць докладно описав гуцульське "посижине" i подав опис шести забав³¹.

Дев'яностi роки ХІХ ст. принесли кiлька публiкацiй, переважно з угороруським матерiалом³². Дуже докладний опис iгор та забав при мерці 1893 року вiмстила анонiмно вiденськa "Наука"³³. На цей поховальний звичай звернув увагу i Юрiй Жаткович (1896 р.)³⁴, подавши опис забав в "Бабу i дiда" та в "Опровiд", але зазначивши, що таких забав "...стiльки буває, що з них можна цiлу книжку списати"³⁵. З.Кузеля вiдзначає далi деякi працi, де є згадки i описи iгор при мерці: Ф. Мрочка (ту маємо опис "лубка" i забави в "пана")³⁶, анонiмну i подiбну до "церковних" праць П.Ланевського i К.С-ча, але яка мiстить загальну характеристику забав, забаву в "Смерть" тощо (1898 р.)³⁷, О.Шнайдера (1907 р.) (описи забав в "процохана", i "перстiнцi")³⁸ i особливо В.Шухевича. Останнiй подає найбільше число "играшок при грушцi" – 24³⁹. Його описи "...короткi, але цiлком зрозумiлi", вiдзначає З.Кузеля⁴⁰.

Але найбільший внесок в дослідження поховального обряду, і зокрема ігор і забав при мерці, а згодом і осмислення наявного матеріалу зробив сам Зенон Кузеля. Вироблений ним "Квестіонар в справі збирання похоронних звичаїв" і активна робота по його розповсюдженню за організаційної підтримки секретаря Етнографічної Комісії НТШ Володимира Гнатюка принесли "найбільше жниво"

їх більше заінтересоване похоронними обрядами і звернуло ся між иншим і більшу увагу на забави при мерці"⁴¹. Як наслідок цього і з'явився 1912 р. зазначений вище фундаментальний том "Етнографічного Збірника" "Похоронні звичаї й обряди", виданий НТШ за редакцією Володимира Гнатюка⁴². Ми також звернемо увагу на працю В.Гнатюка, присвячену українським поховальним звичаям та обрядам, а саме: "Забави при мерці"⁴³, яка вийшла друком 1902 року і вмішувала описи одинадцяти ігор та забав із Закарпаття з невеликою передмовою про їхнє побутування.

Саме збірка "Похоронні звичаї й обряди" і починається статтею Зенона Кузеля "Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі. Огляд студій і бібліографія." Філарет Колесса так оцінив її: "Це перший у нас, при тому дуже повний і вичерпний, огляд описів, матеріалів і студій з області української похоронної обрядовості; автор подає зміст та оцінює вартість поодиноких праць, вказуючи на їх найважливіші дезидерати", а "...багата, дуже старанно зібрана бібліографія підносить високу вартість цієї праці Кузеля, що стала необхідною для орієнтації в дослідах над українськими похоронними обрядами та віруваннями про душу й загробове життя"⁴⁴. Окрім того в томі вміщено 30 докладних описів похоронних звичаїв, одинадцять з яких утримують ігри і забави при мерці⁴⁵.

Розвідку "Посижине і забави при мерці в українськiм похороннiм обрядi" Філарет Колесса визнав найціннішою і найбільш оригінальною з праць Зенона Кузеля про українські народні обряди і вірування. У вступі відзначається старовинність українського "посижіння (стороження при мерці), що веде свій початок з передісторичних часів і стоїть у безпосередньому зв'язку із старослов'янською "тришиною". "Посижине" або сиджене коло мерця, що в деяких сторонах зв'язане з веселими товарицькими забавами" привернуло увагу автора насамперед тому, що "цей звичай, колись певно значальний, починає затрачувати своє первісне значінє тай поволи але стало виходить з уживаня"⁴⁶. Крім видаючи українське "посижине", яке мало багато регіональних назв ("свiчiне", "свiтилки", "толока", "грушка", "лубок", "лопатки", "лопарькі" тощо), З.Кузеля підмітив, що характер кожного конкретного "посижіння" з часом стає все більш веселим і жартівливим і врешті "поважність і побожність" в меншій мірі зникають і мають місце гра в карти, жарти та "...зачинають подекуди веселі товарицькі ігри та забави"⁴⁷. Те, що значна частина регіональних назв "посижіння" є одночасно і назвою найбільш поширених поховальних ігор і забав ("грушка", "лубок", "лопатки", "лопарькі" тощо), на нашу думку, підтверджує висновок З.Кузеля про "посижине" як "довгий, похвальний і прощальний пир, на якому не бракує сміху, забав і музики"⁴⁸.

Досліджуючи генезу "посижіння" у різних народів і використовуючи український матеріал, З.Кузеля робить висновок, що "...нинішнє посижине є вже продуктом всiляких поглядiв, передхристиянських i християнських" і воно "...нерозривно зв'язане з давним культом душі і відбиває в собі обі основні примети примітивного людського світогляду, страх перед помершим і любовне відношенє до нього", причому страх перед помершим характеризує початковий етап людського розвитку, а "любовне відношенє" прийшло пізніше, із прийняттям християнства, а само "посижине" призначене виключно для померлого⁴⁹. За З.Кузелею, первісним призначенням "посижіння" було не тільки стереження покійника перед злими силами, але також оберігання живих перед шкідливим впливом самого ж покійника і в цьому зв'язку автором обговорюється ціла низка обрядів очищення і апотропеїчних заходів. І якщо у давні часи стороження тіла було головною метою "посижіння", то в новітні часи ця ціль починає затиратися чим раз більше і "...що посижине уладжує ся не для мерця а для того, щоб потішити і розвеселити родину" і в той же час страх перед мерцем "...значно затер головну ціль посижіння: віддати остатну прислугу небіщикови, забавити ся з ним в остатнє і попрощатись"⁵⁰.

Інші дослідники підкреслювали, що З.Кузеля першим вияснив деякі "заходи біля мерця", такі, наприклад, "як тягнення за руки, підношення з домовини і ін., що цілими поколіннями вважалися некультурним варварством" і що вони є "...власне як прастарі магiчні заходи i обряди збудити мертвого, повернути його до життя" (Є.Пеленський)⁵¹. Ф.Колесса підкреслював цінність цієї праці З.Кузеля у використанні найновіших етнологічних дослідів і багатий порівняльний матеріал з поховальною обрядовістю різних народів⁵². Тут зазначимо, що в порівнянні зі своєю працею "Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі..." (1912 р.), З.Кузеля використав зовсім новий матеріал, отриманий завдяки його новому квестіонару (питальнику), надрукованому у львівських часописах в кінці 1913 р.⁵³

Щодо самих ігор та забав при покійнику, то на початку розділу "Забави й ігри при мерці" З.Кузеля стверджує, що вони існували з давніх-давен "для уприємлення остатніх хвиль небіщикови та для його розради [...] не виключаючи навіть музики і танців [...]". Тай і нині і посижине і навіть цілий похоронний обряд не затратили ще веселого, подекуди, особливо в горах, навіть розгульного характеру"⁵⁴.

Зенон Кузеля наводить численні ігрові паралелі з поховальних обрядів інших народів як давніх, так і сучасних. Обрядову ціль забав він бачить у тому, *хто* бере у них участь і *де* відбуваються самі забави. Первісно навіть рідня могла брати участь в іграх та забавах і це було в душі основної ідеї обряду, хоча сліди цього поступово затирились, як і те, що ігри при мерці мали відбуватися при його тілі. З.Кузеля приходить до висновку, "...що посижине і забави при мерці, які доховали ся у нас до нині, були колись загально знані у всіх народів, що стояли з нами в племінній, в культурній або політичній звязи, як вплив тих самих поглядів на відносини живучих до помершої особи. В наслідок великого напору духовенства і світських властей сї звичаї зачали чим раз більше затрачувати ся і нині вони вже обмежуються на невелику територію", а "забави при мерці належать уже нині до справдішних унікатів пережитків"⁵⁵.

З.Кузеля навів детальне територіальне розміщення ігрового матеріалу в поховальній обрядовості⁵⁶, відзначив роль церкви, загалом негативну, на побутування ігор і забав при мерці⁵⁷. У прикінцевому розділі "Огляд забав при мерцях "ігрушок" своєї праці "Посіжине і забави при мерці..." він зробив найдокладніший огляд 104 ігор та забав⁵⁸. Незважаючи на те, що, як пише сам З.Кузеля, "...ріжнородність іграшок при мерці так велика, що трудно їх піддати якомусь поділові", все ж він пропонує певну класифікацію цих ігор і забав: "...маємо тут останки обрядових забав, забави в наслідуванем звірят, забави з суспільно-політичною закраскою, станові забави (хліборобські, скотарські, ремісницькі), пережитки старих воєнних ігрищ, проби пописів зручності, справдішні змаганні вправи, старинні і молодші гуртові забави, пригадуючи в дечім ягільки, парубоцькі забави, дівочі і діточі ігри, а вкінці, хоч у невеликім числі навіть модерні гри, зв'язні з кругів інтелігенції". З.Кузеля виділив такі рубрики своєї класифікації відомих на тоді ігор та забав при мерці (назви за З. Кузелею):

– "Обрядові" (№№ 1-16): 1. "Діди", 2. "Опровід" ("смерть"), 3. "Лубок" ("лопатка", "лопарька", "дранички", "грушка" та ін.), 4. "Смерть", 5. "Ружана", 6. "Чорта", 7. "Бога і чорта", 8. "Тягнуть фарбу", 9. "Волос мечуть", 10. "Вуглик", 11. "Склівка", 12. "Вогонь", 13. "Трюхан", 14. "Солімка", 15. "Дохтора", 16. "Шукає покладок";

– "Наслідуване звірят" (№№ 17-22): 17. "Коза", 18. "Жид, коза і цап", 19. "Медвідь", 20. "Білиця", 21. "Зайиц", 22. "Когут";

– "Заняття" (№№ 23-45): 23. "Вірменин", 24. "Млин", 25. "Везти сіль", 26. "Сіль варять", 27. "Ріпу сіяти", 28. "Ткачі", 29. "Заладять прядсти", 30. "Тешуть дуби", 31. "Коваля", 32. "Роботи", 33. "Пана і робітників", 34. "Весіля з музиками", 35. "Церков і корчма", 36. "Ножі грають", 37. "Баранці", 38. "Обручку", 39. "Жида", 40. "Стрілець", 41. "Король і вїйт", 42. "Вїйт і жебрак", 43. "Суд", 44. "Гліз", 45. "Каса";

– "Забави товариські" (№№ 46-63): 46. "Діда і баби", 47. "Огарчик", 48. "Королі", 49. "Гусаки печуть", 50. "Ниточки", 51. "Загадка" ("ниточка"), 52. "Колотез", 53. "Висіти", 54. "Сусіда бавити ся", 55. "Полоти грядки", 56. "Кликати гори у куми", 57. "Носити мід", 58. "Перстенець", 59. "Жеребця", 60. "Пастора", 61. "Рожі", 62. "Пташка", 63. "Листоноша";

– "Забави, сполучені із жмуренєм і битєм" (№№ 64-77): 64. "Бирки", 65. "Чьубрик", 66. "Млинець", 67. "Жмурка", 68. "Піжмурки", 69. "Сорока", 70. "Погана", 71. "Грати бирки", 72. "Сосокало", 73. "Коса" ("лиса"), 74. "Галембеза", 75. "Коваля", 76. "Стільчик", 77. "Кучі";

– "Забави зручності" (№№ 78-95): 78. "Бука тягнуть", 79. "Кота тягнуть", 80. "Коня", 81. "Мурашка", 82. "Битє комина", 83. "Медведя бити", 84. "На віблицю скачуть", 85. "Сало тягнуть", 86. "Яйце бити", 87. "Булї красти", 88. "Грошик тягнуть з води" ("керничка"), 89. "Здоймати губами (г)рійцар", 90. "Горівку пити", 91. "Зв'язаний встане (з землі)", 92. "Бараболі", 93. "Два ножа на однім крейчарі танцюють", 94. "Шила", 95. "Вовки";

– [Ігри і забави] без опису (№№ 96-104): 96. "Олій бити", 97. "Ординани", 98. "Гарбуз", 99. "Дурнішька", 100. "Паницина", 101. "Турня", 102. "Шут" 103. "Ізводитель", 104. "Горє".

До найпопулярніших ігор і забав, за З.Кузелею, належать "лубок" (понад 40 записів), "млин" (13), "гусака печи" (11), "огарчик" (9), "коса" (7), "перстенець" (7) та ін., проте близько 50 забав були відомі автору в одному описі.

На нашу думку, З.Кузеля розумів складність проблеми загальної класифікації українських народних ігор і "...відкладає докладне обговорене подробиць до плянованого корпусу українських народних ігор і забав"⁵⁹, а забави та ігри вважає "сторінками народного життя", які "...ще лишаять ся до зроблення і чекають свого дослідника"⁶⁰. Взагалі фундаментальним розробкам щодо українських народних ігор не щастило. Заявки на це можна зустріти у Митрофана Дикарева⁶¹, Бориса Грінченка⁶²,

у свого Зенона Кузелі, але ці наміри не здійснились. Філарет Колесса із сумом писав: "Треба тільки жаліти, що не довелося авторові (З.Кузелі – В.С.) виготовити заповідженого третього тому цього видання ("Дитина в звичаях і віруваннях українського народу" – В.С.), який мав охопити матеріали (про наступний і школярський вік дитини, *дитячі забави, ігри, співанки, передражнювання, приказки, жарти*, – із критичним обробленням усього матеріалу у вступній розвідці⁶³.

Пасамкінець принагідно зупинитись на історичному тлі, на якому відбувалась наукова діяльність Зенона Кузелі. Як пише Євген Юлій Пеленський, "огляд наукового доробку Кузелі, як і багатьох інших українських учених, не був би повний, якби не згадати про невідрадні умови, в яких доводилося йому працювати. Кузеля жив і працював під час двох найстрашніших в історії світу воєн, що проходили в нашій мірі на землях України. Половина його життя пройшла на еміграції, що теж мало вплив на науковий доробок етнографа"⁶⁴. В цьому контексті праця Зенона Кузелі "Посіжині і забави при мерці в українськiм похороннiм обрядi" мала етапний характер. Вона була написана тоді, коли побутування ігор та забав при померлому було ще найширшим, а зібраний етнографічний матеріал був уже цілком достатнім, щоб робити узагальнюючі висновки. Коли робота була завершена, Перша світова війна була вже на часі, і ХХ століття у галузі дослідження ігрового елемента української поховальної обрядовості попри певні здобутки, які ми обговоримо принагідно⁶⁵, не дало нічого рівного цій праці. Поряд з об'єктивними (поступовий загальний занепад фольклорно-етнографічної традиції, який призвів до зникнення ареалу традиційної поховальної обрядовості, в т.ч. і поховальних ігор), мали місце і суб'єктивні причини цього (світові війни, які негативно позначились на всіх галузях життєдіяльності людини, в т.ч. і на наукових дослідженнях; ідеологічні заборони, які призвели до того, що згадувати ім'я Зенона Кузелі, Голови НТШ, було небезпечно в СРСР, а його праці були недоступні широкому науковому загалу, бо знаходились в спецховищах тощо). Тому не слід дивуватися майже повній відсутності посилань на наукові праці З.Кузелі в дослідженнях у галузі української етнографії в радянські часи. В той же час радянські дослідники напевне знали про згадані праці З.Кузелі. Той же І.Ф.Симоненко неодноразово цитує том Етнографічного Збірника, де надруковані "Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі"⁶⁶, а Гнат Ігнатович з Ужгорода згадує ім'я Зенона Кузелі і його вищезгадану працю у своїй статті в часописі "Народна творчість та етнографія" (1970 р.), яка має історіографічний характер і подає відомості про публікації поховальних ігор у Закарпатті у 20-30 ті роки ХХ ст. в місцевих закарпатських часописах⁶⁷.

Що стосується ігрового елемента традиційної поховальної обрядовості, то І.Ф.Симоненко, вивчаючи побут населення Закарпаття у 40-ві - 50-ті роки, зазначав (у 1948 р.), що під час експедицій 1945-1947 рр. в 68 селах записано близько 200 ігор⁶⁸, а у 1954 р. стверджував, що "тепер забав при похоронах немає"⁶⁹. З цим погоджується Олександр Курочкін, вважаючи, що ігри та забави при мерці побутували у гірських селах Західної України до середини 50-х років ХХ ст., але "...кардинальні перетворення в культурі і побуті карпатських українців за останні п'ятдесят років обумовили швидке відмирання архаїчної поховальної звичаєвості" і "...у наш час традиційні зібрання біля покійного в означеному регіоні побутують лише інколи, та й то у значно скороченому і трансформованому вигляді без маскуванія і молодіжних забав"⁷⁰. В той же час, полемізуючи з висновками І.Ф. Симоненка, він заперечує "...пізнє перенесення веселих забав у похоронний обряд під тиском зовнішніх обставин" на основі "співставлення з порівняльним етнографічним матеріалом у інших народів, в контексті якого український поховальний звичай виглядає не унікальним, а досить типовим явищем"⁷¹. Присвятивши згадані праці в основному розкриттю структури і семантики образів поховальних ігор, і в першу чергу зооморфному і антропоморфному рядженню і маскуванню, О.Курочкін водночас віддав і своє бачення поховальних забав як реліктів дохристиянського світогляду і їхньої генези.

¹ Якщо брати до розгляду ігри різних статево-вікових груп, то в першу чергу зазначимо опубліковані протягом ХІХ-ХХ ст. найголовніші збірки народних ігор, які вміщують багато українського матеріалу або складаються виключно з нього: Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860; Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3. Народный дневник. – СПб., 1872. – С. 32-106; Т. 4. Родины, хрестины, свадьба, похорон. – СПб., 1877. – С. 32-51; Исаевич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – № 6-7. – С. 451-487; Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Харьков, 1889; Ястребов В.Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии. – Одесса, 1894. – С. 146-166; П.П. Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ. // Киевская старина. – 1902. – № 6-7. – С. 401-407; Игры народов СССР: Сборник материалов, составленный В.Н.Всеволодским-

Гернгросс, В.С.Ковалевой, и Е.И.Степановой с введением В.Н.Всеволодского-Гернгросс. – М., 1933; Летний сорока по зеленому гаю: дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упорядник та автор приміток Г.В.Довженко. – К., 1990 та ін. Серед архівного матеріалу звернемо увагу, насамперед, на фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М.Т.Рильського НАН України, зокрема на фонд І (Етнографічна Комісія), фонд 28 (фонд Володимира Гнатюка). Див. також: Старков В.А. Особовий архів Володимира Гнатюка та його роль у дослідженні ігрової культури українців // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 86-100.

² В назвах наших праць термін “ігрова культура” вживається з 1994 р. Поява праці Й.Гейзінга “Homo Ludens” до українського читача спонукала нас більш широко застосовувати цей термін. Див.: Старков Валерій. До питання про термін “ігрова культура” // Праці І Конгресу істориків України. Чернівці, травень 2000 р. (друкується).

³ Гейзінга Й. Homo Ludens. – К., 1994. – С. 3.

⁴ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3... – С. 32-106 (Весенние игры); Гринченко Б.Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Вып. 3. Песни. – Чернигов, 1899. (Додаток до № 11-12 “Земского Сборника Черниговской губ.” за 1898 р.) – С. 96-115.

⁵ Див., наприклад: Культура і побут населення України / За ред. В.І.Наулка. – К., 1993. – С. 150-170, 191; Пономаренко А.П. Українська етнографія. – К., 1994. – С. 268-269; Кузеля З. Народні звичаї й обряди пов’язані з родинним життям // Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – С. 239-243.

⁶ Гнатюк В. Угро-руські духовні вірші. Б. Забави при мерци // Записки НТШ. – Т. 47. – 1902. – С. 112.

⁷ Кузеля Зенон. Посіжинє і забави при мерци // Записки НТШ. – Т. 121. – Львів, 1914 – С. 201.

⁸ Колесса Філарет. Огляд праць проф., Д-ра Зенона Кузеля з обсягу етнографії й етнології // Збірник на пошану Зенона Кузеля (Записки НТШ. – Т. 169). – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. – С. 70.

⁹ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу // Матеріяли до української етнології та археології. – Т. 8-9. – Львів, 1906-1907.

¹⁰ Кузеля Зенон. Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі // Етнографічний Збірник. – Т. 31-32. – Львів, 1912. – С. 133-202.

¹¹ Його ж. Посіжинє і забави при мерци // Записки НТШ. – Т. 121. – Львів, 1914 – С. 173-224; Т. 122. – Львів, 1915. – С. 103-160.

¹² Його ж. Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі... – С. 143-144. Тут і надалі правопис цитування – за оригіналом.

¹³ Там само – С. 142. Див.: А.Шишацькій-Ильичъ. Лубокъ // Черниговские Губернские Ведомости. – 1852. – № 48.

¹⁴ Ковальський Василь. О руско-народныхъ звичаяхъ // Отечественный Сборникъ. – Вѣна, 1857. – Ч. 7-9, 11-13 (Розділ V “Лубок”).

¹⁵ Шейковський К. Быть Подолянь. – Вып. 2. – К., 1860. – С.28.

¹⁶ Кралищкий Ан. Русины ляборскія въ Угорщинѣ // Науковий Сборникъ галицко-русской Матицы. – 1863. – С. 107-108.

¹⁷ Witwicki S. O Huzulach. – Lwow, 1873. – S. 110.

¹⁸ Кузеля Зенон. Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі... – С. 146. Маються на увазі, на нашу думку, насамперед такі праці: Kajjndl R. Fr. Die Huzulen. Ihr Leben, ihre Sitten und ihre Volksüberlieferung. – Wien, 1894; К[озарищук] В.М. Изъ буковинскихъ карпатскихъ горъ // Наука. – Вѣна, 1889. – С. 356-363; Гнатюк В. Угро-руські духовні вірші. Б. Забави при мерци... – С. 112-118; Шухевич В. Гуцульщина. – Т. 3. – С. 241-255 (Матеріяли до українсько-руської етнології. – Т. 5. – Львів, 1902.); Пачовський Михайло. Похоронний обряд на Русі // Справозданє гімн. акад. у Львові за 1902/3. – Львів, 1903. – С. 3-32.

¹⁹ Кузеля Зенон. Українські похоронні звичаї й обряди в етнографічній літературі... – С. 148. Див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 4 – СПб, 1877. – С. 705-706.

²⁰ Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. – Т. 1. – Krakow, 1881. – S. 215-216, 190.

²¹ Яшуржинский Хр. Остатки языческихъ обрядов, сохранившиеся в малорусскомъ погребении // Киевская Старина. – 1890. – № 1. – С. 132.

²² Кузеля Зенон. Посіжинє і забави при мерци ... – С. 105.

²³ Січинский Е. Черты изъ народныхъ представлений о загробномъ мире // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1885. – Ч. 18.

²⁴ Ланевский Пав. Сопоставление смысла и существа обрядовъ и таинствъ св. православной церкви съ народными обычаями, практикуемыми въ Подольской епархіи – от рождєнія на светъ Божій человека до смерти и погребєнія его // Прибавленіє къ Подольскимъ Епарх. Ведомостямъ. – 1891. – № 16-17.

²⁵ С-чь К. Дикая забава “лубокъ” // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1898. – 16 мая. – № 19-20. – С. 492-496.

²⁶ Щерошкий В. Народныя игры при покойникахъ // Православная Подолия. – 1908. – Ч. 36. – С. 757-761.

²⁷ К[озарищук] В.М. Изъ буковинскихъ карпатскихъ горъ... – С. 356-363.

²⁸ Там само. – С. 359-360.

²⁹ Там само. – С. 596-605.

³⁰ Kajjndl R. Die Ruthenen in der Bukowina. – Th. 1. – Czernowitz, 1889. – S. 71.

- ¹¹ Його ж. Die Huzulen. - Wien, 1894. Це такі ігри та забави (назви за Р.Кайндлем): *лопатки, огарчика, вигля, жмурка, грушка і короля грати*.
- ¹² Лопатки. Народные забавки въ Бергскомъ комитатѣ, въ Стройне // Унгарскій Мѣсяцеслов на 1892 год. – Унгарь, 1891. Як зазначає сам З.Кузеля що працю він сам “не міг ніде дістати” (Посіжинє і забави при мерци ... – С. 106); [Збірка ігор і забав при мерці] // Листокъ (Унгарь). - 1892. - С. 184-185, 209-211, 220-221, 234-235 (Передруковано описи шістьох забав (*Лопарька або лопатка, Мельниця, дід і баба, Жид, корова і цап, Грушка, Головенька, Ниточка*) як бібліографічну рідкість вже тоді Володимиром Гнатюком у Записках НТШ, Т. 47 за 1902 р. стор. 112-116 та додано свої описи п'яти забав (*Дідо, Сусіда бавити ся, Везти сіль, Шийку бити, Лопатку бити*) (Там само, стор. 116-118)).
- ¹³ Обь угроруссахъ // Наука. - Вена, 1893. - С. 20-22 (Розділ “похорони”); – С. 22-27 (Розділ “опроводь”). Дуже докладно описано тут ігри та забави в *Торг, Купців, Изводителя, Шута, Турню, Мельника, Діда і бабу і Паницю*.
- ¹⁴ Жаткович Юр. Замітки етнографічні з угорської Руси // Етнографічний Збірник. – Т. 2. – Львів, 1896. – С. 24-26.
- ¹⁵ Там само. – С. 25.
- ¹⁶ Mroczko F. Њniatycszczyzna // Przewodnik naukowy i literacki (Przyczynek do etnografii krajowej). – 1897. – №. 7. – S. 590.
- ¹⁷ Русское слово. – Львів, 1898. – Ч. 3.
- ¹⁸ Schnajder J. Lud peczeniіycki. Szkic etnograficzny // Lud. – 1907. – Т. 13.
- ¹⁹ Шухевич В. Гудульщина. – Т. 3... – С. 243-247. Це такі ігри та забави (назви за В.Шухевичем): *Зайиц, Шукало-сосокало, Коза, Сорока, Білиця, Стільчик, Діди, Двірник і джурат, Перстенец, Огарчик, Скіпка, Виса, Піжмурки, Вуглик, Млин, Вірменин, Склівка, Пец, Гліг, Королі, Солімка, Обручка, Трюхан, Вогонь*.
- ²⁰ Кузеля Зенон. Посіжинє і забави при мерци ... – С. 107.
- ²¹ Там само.
- ²² Похоронні звичаї й обряди. Зібрав В.Гнатюк // Етнографічний Збірник. – Т. 31-32. – 1912. – С. 131-434. Треба сказати, що том вміщує також “Похоронні голосіння” Є.Сідинського – (С. 1-130).
- ²³ Гнатюк В. Забави при мерци // Записки НТШ. – Т. 47. – 1902. – С. 112-118.
- ²⁴ Колесса Філарет. Огляд праць проф. Д-ра Зенона Кузелі з обсягу етнографії й етнології // Збірник на пошану Зенона Кузелі (Записки НТШ. – Т. 169). – Париж; Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто; Сідней, 1962. – С. 72. Слід зазначити, що ця доповідь була прочитана на спільному засіданні секцій НТШ, присвяченому відзначенню тридцятиліття наукової діяльності проф. Кузелі 30 грудня 1930 року у Львові.
- ²⁵ Кузеля Зенон. Посіжинє і забави при мерци ... – С. 107-108. Ці описи такі (за З.Кузелею): I. Т.Перейми (учителя) з села Ропиці Руської, Горлицького пов. з 2 забавами; II. учит. О.Яворського з Ясельського пов.; III. О.Охримовичівної з Волосянки, Скільського пов. з 10 забавами; IV. учит. А.Онищика з Зелениці, Надвірнянського пов. з 10 забавами; V. селянина П.Шекерика-Доникова з Голов, Косівського пов. з 21 забавами; VI. учит. Петра Дудека з Голов; VII. учит. Мих. Кузьмака з Жабя-Магури, Косівського пов. з 16 забавами; VIII. Ол.Кисілевської з Товмачика, Коломийського пов. з 4 забавами; IX. учит. Ос.Михайлецького з Тростянця, Снятинського пов. з 3 забавами; X. О.Ракової з Раранча, Черновецького пов. з 5 забавами; XI. учит. І.Бордейного з Молодієва, Черновецького пов. з 3 забавами.
- ²⁶ Кузеля Зенон. Посіжинє і забави при мерци ... – С. 177.
- ²⁷ Там само – С. 180-182.
- ²⁸ Там само – С. 187.
- ²⁹ Там само – С. 185-187.
- ³⁰ Там само – С. 197.
- ³¹ Пеленський Є.Ю. Зенон Кузеля - етнограф // Збірник на пошану Зенона Кузелі... – С. 82.
- ³² Колесса Філарет. Огляд праць проф. Д-ра Зенона Кузелі з обсягу етнографії й етнології... – С. 73.
- ³³ Це львівські часописи “Діло” від 23 грудня 1913 р. (Ч. 284) та “Нове Слово” (Ч. 386).
- ³⁴ Кузеля Зенон. Посіжинє і забави при мерци ... – С. 201.
- ³⁵ Там само. – С. 220.
- ³⁶ Там само. – С. 109-112.
- ³⁷ Там само. – С. 112-114.
- ³⁸ Там само. – С. 116-127.
- ³⁹ Там само. – С. 116.
- ⁴⁰ Там само. – С. 74.
- ⁴¹ “Золоті зерна наукового пізнання” (епістолярна спадщина Митрофана Дикарева). Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка / Вступ, публікація і коментарі Валерія Старкова // Пам'ять століть. – 2000. – № 1. – С. 47.
- ⁴² “Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом” (Листи Бориса Грінченка до Митрофана Дикарева) / Вступ, публікація і коментарі Лідії Козар // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – С. 58.
- ⁴³ Колесса Філарет. Огляд праць проф. Д-ра Зенона Кузелі з обсягу етнографії й етнології... – С. 72. (Курсів-наш - В.С.)
- ⁴⁴ Пеленський Є.Ю. Зенон Кузеля – етнограф ... – С. 83.

- ⁶⁵ Відзначимо такі праці: Изворин Ад. Похоронный обычай у подкарпатских русинов // Зоря (Унгвар). – 1944. – Ч. 1,2; Симоненко И.Ф. Быт населения Закарпатской области // Советская этнография. – 1949. – № 1. – С. 61-89; Його ж. Про час виникнення народних соціально-побутових ігор у Закарпатті // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – Вип. 1. – К., 1954. – С. 32-45; Ігнатович Гнат. “Лопатки” на терені Закарпаття // Народна творчість та етнографія. – 1970. – №. 5. – С. 81-84; Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М., 1978; Курочкін Олександр. Маски тварин у поховальних іграх українців // Родовід. – 1992. – Ч. 4. – С. 32-38; Курочкін Олександр. Поховальні забави – релікти дохристиянського світогляду // Берегиня. – 1998. – Ч. 3-4. – С. 106-123; а також матеріали із закарпатських часописів 1920-х – 30-х рр. “Наш рідний край” (Тячів), “Подкарпатская Русь” (Ужгород) та ін. На жаль спеціальний випуск “Народознавчий Зошитів” № 1 “Thanatos” (Львів, 1996), присвячений поховальній обрядовості, не вміщує матеріалів про ігри і забави при мерці.
- ⁶⁶ Симоненко И.Ф. Про час виникнення народних соціально-побутових ігор у Закарпатті... – С. 43-44.
- ⁶⁷ Ігнатович Гнат. “Лопатки” на терені Закарпаття... – С. 81.
- ⁶⁸ Симоненко И.Ф. Быт населения Закарпатской области... – С. 84. На жаль описи цих ігор не опубліковані.
- ⁶⁹ Симоненко И.Ф. Про час виникнення народних соціально-побутових ігор у Закарпатті... – С. 45.
- ⁷⁰ Курочкін Олександр. Поховальні забави – релікти дохристиянського світогляду... – С. 107.
- ⁷¹ Там само. – С. 111.

В. Старков
(Київ)

Ігрова культура українців у працях польських етнографів ХІХ ст.

Вивчення ігрової культури українців польськими дослідниками має давні традиції. Спільність історичної долі, численні зв'язки наших народів сприяли тому, що польські дослідники вписали важливу сторінку в українську етнографічну науку. Представники всіх напрямів у польській історіографії (але ідейно-політичними тенденціями таких напрямів по відношенню до України і її народу було кілька від повного їх несприйняття до прихильного ставлення) залишили достовірне змалювання життя українського народу, його матеріальної та духовної культури. В українській історіографії є ґрунтовна праця Зоряни Болтарович про внесок польських дослідників у вивчення етнографії України [1], але висвітлення ігрової культури українців не знайшло в ній належного висвітлення. Характеризуючи внесок кожного з визначних польських етнографів ХІХ століття (І.Червінського, З.Долени, Ходаковського, Л.Голембйовського, Ж.Паулі та ін.) у доробок української етнографії, З.Болтарович, можливо, виходячи із завдань та обсягу видання, лише побіжно згадувала дослідження українських народних ігор та розваг, навіть коли дослідник досить докладно вивчав ігрову культуру українців. Наприклад, у монографії Ксаверія Франца “Снятинщина” [2], у розділі “Свята”, досить докладно описані деякі народні ігри українців [3], про які йдеться нижче. З.Болтарович наводить лише відомості про звичай водити забави (“лубок”) при мерці, про які йдеться в розділі “Поховальні обряди та звичаї” цієї ж праці [4].

Перші відомості про дитячі ігри українців навів ще Себастьян Фабіан Кльонович (1545-1602). У третій частині свого твору “Роксоланія”, яка є найдавнішою (1584 р.) пам'яткою, що засвідчує прояв зацікавлення польських дослідників Україною, поряд із відомостями про дитяче виховання, він вмістив описи деяких українських дитячих ігор [5].

У становленні польської етнографії в першій половині ХІХ століття значну роль відіграли такі культурні й наукові центри, як Віленський університет і Варшавське товариство друзів наук, яке виникло 1800 року, а сам початок етнографічних досліджень пов'язують з ім'ям відомого польського діяча, письменника й філософа Гуго Коллонтая (1750-1812), котрий певний час жив в Україні (Волинь, Галичина). У його програмі вивчення життя народу, що була додатком до листа краківському книговидавцю Яну Маю, і який було опубліковано лише 1844 року, поряд з дослідженнями матеріальної культури (одяг, їжа, заняття населення тощо) йдеться і про духовну культуру – звичаї й обряди, пов'язані з весіллям, хрестинами, святами річного циклу, які утримували в собі ігри та розваги [6].

У діяльності Варшавського товариства друзів наук, поруч з іншими етнографічними відомостями, збору відомостей з ігрової культури належало одне з цільних місць. В оголошеному 1827 року конкурсі йшлося про те, що “...товариство хоче зайнятися описом обрядів, які дотепер